Singularul *cer* în cele mai vechi versiuni româneşti ale orației dominicale

Iosif CĂMARĂ

Les plus anciennes versions roumaines de la prière « Notre Père » gardent la forme de singulier ciel, à la place du pluriel demandé par la tradition biblique grecque, latine et viex slave. Egalement présent dans d'autres espaces culturels, ce fait linguistique s'explique soit par l'influence de l'originel hébreu, soit par la circulation orale de la prière, en anticipant le singulier du vers suivant. En roumain, où on ne peut pas parler d'une traduction selon l'originel hébreu aux débuts de l'écrit roumain, la présence de la forme du singulier ciel dans l'oraison dominicale prouve la circulation orale de la prière dans le XVIe siècle. Ce fait démontre également que la prière Notre père est plus ancienne que le premier texte roumain découvert.

Rugăciunea domnească a fost transmisă în două variante, una aparținîndu-i lui Matei 6, 9-13, iar cealaltă lui Luca 11, 2-4. Statutul ei de text revelat i-a conferit notorietate, asigurîndu-i astfel o circulație extraordinară în lumea creştină. Încă din primul secol creştin, *Didahia* recomanda credincioşilor rugăciunea *Tatăl nostru*: „Nu vă rugați ca fariseii, ci cum a poruncit Domnul în Evanghelia Sa! […] De trei ori pe zi, aşa să vă rugați" (p. 30). În anul 350, episcopul Chiril al Ierusalimului a dat cele *Douăzeci şi patru de cateheze*, în care indică rugăciunile folosite la Sf. Euharistie. Aceasta este cea mai veche atestare a utilizării *Rugăciunii domneşti* în cadrul Sfintei Liturghii (apud Jeremias, p. 63-64). O privire asupra categoriilor de texte care conțin această rugăciune oferă o imagine a importanței care i s-a acordat: 1) texte biblice; 2) texte liturgice (Liturghier, Evanghelie, Tetraevanghel, Molitvenic, Ceaslov); 3) texte omiletico-catehetice (cazanii, omilii şi *Tatăl nostru cu tîlc*); 4) catehisme şi mărturisiri de credință; 5) versiuni libere. Ținînd cont de aceste aspecte, nu este de mirare că orația dominicală prezintă o sumedenie de variante textuale, unele identificabile în tradiția textuală din limbile clasice, altele născîndu-se odată cu traducerile în grai vernacular.

Una dintre aceste variante textuale este oscilația între singular şi plural în cazul substantivului *cer* din formula de adresare „Tatăl nostru care eşti în ceruri". Înainte de a analiza această oscilație, trebuie să spunem că pasajul în cauză apare la Matei întotdeauna, iar la Luca doar în anumite categorii de texte biblice. Cel mai vechi papirus care conține versiunea de la Luca (P^{75}) omite pasajul *care eşti în ceruri* (idem în *Codex Sinaiticus*). Diferit de acest model, un mare număr de texte prezintă

BDD-A104 © 2011 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:37 UTC)

la Luca formula de adresare specifică versiunii de la Matei (*Codex Alexandrinus, Itala, Biblia* lui Ulfila şi versiunile copte şi siriace). Dacă această ultimă versiune s-a încetățenit în tradiția biblică, în epoca tiparului asistăm la redescoperirea modelului primar, conservat în P[75]. Faptul este cel mai bine ilustrat în spațiul slav: monumentele vechi slave conservă formula de adresare identică la Matei şi la Luca (**Ѡ҃че нашъ, иже еси на н҃бсех**), dar deja *Biblia* de la Ostrog dă la Luca versiunea scurtă a rugăciunii.

Exegeze

Interpretările patristice ale pasajului biblic gravitează în jurul aceleiaşi idei. Susținînd ideea de Dumnezeu omniprezent, Clement Alexandrinul afirmă că în timp ce omul se roagă, „Tatăl este aproape, este de față chiar în clipa în care grăieşte". (*Str.* VII, 49, 7, cf. Ps. 144:19, Is. 58:9). Pentru Origen, adresarea „care eşti în ceruri" nu trebuie înțeleasă local şi antropomorfic, căci „dacă Dumnezeu ar fi mărginit într-un loc, atunci ar urma că Dumnezeu e mai mic decît cerurile, care-L încap" (*Rug.* XXIV, 1). Aducînd ca argument vorbele lui Ieremia, care spune că Dumnezeu umple cerul şi pămîntul, Origen evidențiază că Dumnezeu, cel a toate cuprinzător, nu poate fi închis într-un spațiu mic şi îngust (*Rug.* XXIII, 3), dar cuvintele din formula de adresare sînt importante „pentru a deosebi oarecum esența lui Dumnezeu de cea a făpturilor" (*Rug.* XXIII, 4). Sf. Ioan Gură de aur notează în *Omilia a XIX-a* că versetul în discuție nu e o închidere a lui Dumnezeu în cer. Cuvintele acestea au menirea să-l îndepărteaze de pămînt pe cel ce se roagă şi să îl orienteze către cer, „să-l ridice la locurile cele înalte şi la locaşurile cele de sus" (*Omilii la Matei*, p. 250). În notele la TOB, preluînd ideea patristică potrivit căreia versetul nu are menirea de a-l localiza pe Dumnezeu, traducătorii fac o precizare extrem de importantă: formula de adresare corespunde unei tradiții semitice, care afirmă simultan că Dumnezeu este *Atotțiitor* („il domine la terre entière") şi că, prin iubirea sa părintească, este aproape de oameni. Potrivit traducătorilor francezi, bogăția semantică a acestui pasaj este pusă în valoare mai ales prin traducerea „Père céleste, notre Père" (TOB, Mt. 6:9, nota *b*).

Din interpretarea patristică distingem două idei privitoare la formula de adresare „Tatăl nostru care eşti în ceruri": a) informația nu e de ordin spațial, căci Dumnezeu nu poate fi limitat (de unde şi preferința pentru pluralul *ceruri*, predominant în textul biblic); b) în plan moral, informația are menirea de a-i da omului pe de o parte sentimentul de nimicnicie în raport cu măreția lui Dumnezeu Atotțiitorul, iar, pe de altă parte, ea dă un reper spre care omul să tindă: cerurile, locuința Tatălui (Grigore de Nyssa, Teofan Zăvorîtul). În textul biblic sînt nenumărate pasaje în care se vorbeşte despre cer, văzut ca o „casă a lui Dumnezeu", acest termen fiind prezent atît la singular, cît şi la plural. Am observat totuşi o preferință pentru plural, mai ales în psalmi: „Cel Ce a zidit cerurile, locuieşte în ceruri" (Ps. 2:3).

Tradiția textuală

În textele greceşti şi latineşti pe care le-am consultat nu am putut identifica nici o versiune a rugăciunii *Tatăl nostru* care să conțină singularul *cer* în locul

BDD-A104 © 2011 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:37 UTC)

pluralului, ceea ce risipeşte orice urmă de îndoială cu privire la tradiția pluralului *ceruri* în orația dominicală latinească şi grecească. Interesant de menționat este faptul că *Biblia* lui Ulfila dă pluralul, iar în *Codicele Curetonian* apare singularul.

În textele moderne se constată o oscilație între singularul *cer* şi pluralul *ceruri*, cele două opțiuni avînd motivații diferite. În spațiul germanic, Luther utilizează singularul *cer*, atît în *Biblie*, cît şi în *Micul Catehism*, dar *Codex Teplensis*, în versiunea de la Matei, dă pluralul. Cîteva versiuni englezeşti de început de Ev Mediu pe care le-am consultat prezintă pluralul *heofonum* „ceruri", în acord cu tradiția. *Book of Commun Prayer* (1559) şi apoi mai multe ediții ale *Bibliei*, începînd cu King James (1611), dau singularul atît la Matei, cît şi la Luca. Germana şi engleza par să opteze pentru singular în acest context. În tradiția biblică maghiară situația se prezintă astfel: *Codicele de la München*, copiat la Tîrgu-Trotuş prin 1466, dă pluralul *mennyekben* la Matei, la fel ca în Catehismul lui Heltai din 1550 (f. 11^{v}). *Biblia Káldi* (1626), prima traducere catolică în limba maghiară, traduce la Luca forma scurtă a rugăciunii, iar în versiunea de la Matei dă pluralul *mennyekben*. Diferit de aceasta, *Biblia Karolyi* dă versiunea completă a rugăciunii atît la Matei cît şi la Luca, în ambele locuri traducătorii optînd pentru plural. În tradiția biblică poloneză, situația este surprinzătoare. *Biblia Radziwiłłowska*, operă calvină din 1563 şi una dintre primele traduceri din ebraică şi greacă după *Biblia* lui Luter (1534) şi *Biblia* de la Geneva (1560), dă la Matei singularul în locul pluralului: „Oycze nasz ktory iesteś w niebie". *Biblia Leopolita*, fidelă originalului, conservă versiunea de la Luca prescurtată, ca şi *Biblia Wujka*. Versiunea de la Matei prezintă pluralul în ambele texte. În spațiul romanic predomină ambele opțiuni în pasajul de față, cu excepția limbii franceze, unde există o singură versiune care conservă singularul *cer* (sec. al XII-lea). Cele mai vechi versiuni în catalană, sardă, dalmată şi dialectele retoromane dau exclusiv forma *cer*.

În textele slave am identificat patru versiuni ale orației care conțin singularul *cer*. *Foile de la Sinai*, publicate împreună cu *Evhologhionul sinaitic*, conțin rugăciunea rostită de preot la intrarea în altar. Scribul a dat aici şi începutul orației dominicale (f. 1^{v}): **и прѣдастъ ємоу [Петра – n.n.] слав[ѫ] єдиного божьства кь три лица, глаголѧ· Ѡтьчє нашъ іжє єси на нєбєсє(хъ) - До коньца тако рьци.** Lecțiunea din acest pasaj este nesigură. Sreznevskij consideră că **нєбєсє** e scris greşit, prin urmare îl completează punînd între paranteze caracterele lipsă: **нєбєсє(хъ)**. Jagić citeşte **нєбєсє**, o formă mai rară a locativului singular **нєбєси** (*Evh. sin.*, nota 16, p. 603). O a doua ocurență a singularului *cer* se găseşte în Codex Assemanius, o *Evanghelie* de secol XI scrisă în Macedonia. În acest text, care conservă versiunea de la Matei, apare forma **нєбєси** (*As.*, f. 73$^{v}_{26c}$). Acelaşi singular este prezent şi în *Apocalipsul apostolului Pavel*, în care apare locativul cu **ы**, **нєбєсы** (Novaković, p. 438), ca o consecință a confuziei dintre **ы** şi **и** în slavona de redacție sîrbocroată (*Slava veche*, p. 249). De aici el a pătruns în versiunea românească a *Apocalipsului* din *Codicele Sturzan*. Surprinzătoare este folosirea singularului şi într-un *Tetraevanghel* slavon de redacție românească, scris în

BDD-A104 © 2011 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:37 UTC)

Moldova în sec. al XVI-lea, în versiunea de la Luca (ms. 111, B.C.U. Iaşi.)[1]. Nu putem şti dacă singularul se găsea şi în originalul după care s-a copiat acest manuscris, dar putem presupune că rugăciunea, în forma aceasta, nu a cunoscut răspîndire ca versiune independentă, deoarece conține dezvoltări care nu se găsesc decît în Evanghelia de la Luca.

Cum se explică singularul *cer* în absența unei tradiții textuale greceşti şi latineşti? Din cele arătate nu se poate spune că există o tradiție a lui *cer*. Prezența singularului este sporadică şi în cele mai multe cazuri nu se poate explica prin legături de filiație.

S-a văzut că, în cîteva situații, singularul apare la traducerea Bibliei din ebraică (ex. *Biblia Radziwiłłowska*). *Tatăl nostru* aramaic foloseşte cuvîntul *shamáyim* în acest context. Termenul, cu semnificație de plural, provine dintr-un singular neutilizat. Singularul apare şi în siriacă, fapt care sugerează existența în limbile semitice a unui termen la echivalarea căruia traducătorii întîmpină unele dificultăți. Aramaica utilizează doi termeni cu aceeaşi rădăcină pentru *ceruri* şi *a se sfinți*, situație prezentă doar în engleză: această limbă dispune de doi termeni, *heaven* 'Eden' şi *sky* 'cer'. Singularul *heaven* trimite la sacru, în timp ce pluralul are şi semnificația lui *sky*. În diferite limbi s-a operat o diferențiere semantică între singular şi plural, ultimul desemnînd „casa lui Dumnezeu". Am putut constata acest fapt în rusă, între *небо* 'cer' şi *небеса* 'ceruri', dar şi în română, între *cer* şi *ceruri*. Aşadar, se pare că singularul apare sub presiunea originalului ebraic. Dacă acest lucru nu pune probleme semantice în textul englezesc, el nu a putut fi acceptat în polonă sau în română, căci singularul *niebo* 'cer' nu trimite în mod special la sacru. Pluralul se impune în aceste limbi datorită conotației religioase pe care o are. Dar există un număr de texte pentru care prima explicație nu e valabilă, căci nu putem admite o influență semită în toate versiunile rugăciunii *Tatăl nostru*.

O situație pe care am constatat-o încă în zilele noastre în rugăciunea individuală, poate explica prezența acestui fapt de limbă în cele mai vechi texte româneşti: rostind rugăciunea, vorbitorul anticipează singularul *cer* din versetul următor, dînd astfel o formă regulată textului. Evident, acest lucru capătă valabilitate doar în cazul rostirii frecvente a rugăciunii. În sprijinul explicației noastre vin mai multe fapte, toate avînd la bază ideea că rugăciunea era redată din memorie:

1. Ştim că sarda a renunțat devreme la limba latină ca limbă literară, datorită lipsei de cultură a celor din insulă (cf. spațiul românesc, unde slavona devenise neînțeleasă de scribi). De asemenea, ştim că rugăciunea *Tatăl nostru* a fost între primele texte traduse, versiunile libere circulînd în diferite forme (în spațiul irlandez se admite existența acestor versiuni, în paralel cu cele latine, înainte de Reformă; de asemenea, primele traduceri ale *Pater*-ului în limbile europene au fost anterioare primei traduceri a evangheliilor – chiar cu cîteva secole: cazul polonez, francez, german, britanic, slav-morav). În aceste condiții, prin utilizarea rugăciunii,

[1] Lința, *Ms. sl.*, I, nr. 1/15.

BDD-A104 © 2011 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:37 UTC)

şi pierzîndu-se contactul cu originalul grecesc sau latin, *Tatăl nostru* s-a impus cu forma de singular. Astfel s-ar explica de ce în Romania Minor rugăciunea domnească apare mai ales cu forma de *cer*, în locul pluralului cerut de tradiția biblică.

2. Copiind un text din care lipsea rugăciunea *Tatăl nostru*, scribul avea posibilitatea să apeleze la un alt text sau să-l redea din memorie. Exemplele slavone nu lasă nici o urmă de îndoială în acest caz: *Apocalipsul apostolului Pavel* conține începutul rugăciunii, cu forma de singular *cer*. Fiind o scriere populară şi, mai mult, fiind trunchiată versiunea rugăciunii, trebuie să admitem că ea a fost redată din memorie. *Foile de la Sinai* păstrează, de asemenea, forma trunchiată a rugăciunii, alături de indicații adresate preotului la intrarea în altar. Ştiind că în textele slave se practica notarea doar a începutului rugăciunii, cazul de față ilustrează modul în care a procedat scribul: observînt destul de tîrziu că în original era doar titlul rugăciunii, s-a oprit din redat rugăciunea după formula de adresare. Aceeaşi situație este prezentă în *Liturghier*. În traducerea românească a *Liturghiei*, traducătorii au fost nevoiți să completeze rugăciunea punînd la contribuție o versiune pe care o aveau la îndemînă. Alexandru Mareş crede însă că la întocmirea textului *Liturghierului* s-au folosit rugăciunile *Tatăl Nostru* şi *Crezul* din *Catehism*, căci „acestea sînt identice cu versiunile similare din *Întrebarea creştinească"* (CL, p. 26). Prezentînd în paralel cele două variante ale rugăciunii, Al. Mareş afirmă: „În afara a două modificări (*ceri* înlocuit prin *ceriu* şi *împărăție* prin *împărățiia*), textele rugăciunii *Tatăl nostru* sînt identice". Trebuie însă să ținem cont de aceste diferențe, precum şi de inconsecvențele grafice, toate acestea confirmînd că autorul nu a avut sub ochi versiunea din *Catehism*. Reținem de la Eugen Coşeriu o idee extrem de importantă în argumentarea ipotezei noastre: „...nu se poate admite ca un text precum *Tatăl nostru* să fie «transcris» dintr-o carte – dacă nu cumva aceasta nu se face în scopuri filologice – deoarece este vorba de un text pe care, în mod normal, orice român adult îl cunoaşte pe dinafară (şi acesta era cu atît mai mult cazul în vremea lui Stroici): tocmai de aici şi micile variații în redarea acestui text chiar de către una şi aceeaşi persoană." (Coşeriu, *Lb. rom.*, nota 57, p. 62-63). Tot Eugen Coşeriu ne spune şi cum a procedat Nicolae Milescu cînd a transmis rugăciunea lui Stiernhielm şi Smith (la Smith apare singularul *cer*, în timp ce la Stiernhielm citim *ceruri*): „Deosebirile ce pot fi constatate între cele două texte... sînt toate variante care pot apărea la redarea acestui text de către un singur vorbitor" (Coşeriu, *Lb. rom.*, p. 52-53). Trebuie să presupunem, aşadar, că prezența singularului atestă în cele mai multe cazuri redarea din memorie a rugăciunii.

3. Există cazuri în care rugăciunea din original a fost neglijată, scribul notînd o versiune proprie. Că Ioan din Pociovelişte nu a redat rugăciunea din *Molitvenicul* pe care îl copia este un lucru limpede, în pofida faptului că textul după care copia conținea oratia dominicală. Ion Gheție ne spune că acest copist a pus la contribuție o versiune din memorie sau dintr-o lucrare pe care o avea la îndemînă. O situație similară întîlnim în *Bucoavna* de la Bălgrad, pe care o remarcă profesorul Gherman: „Putem deduce din cele de mai sus cum a procedat Mihail Iştvanovici ...

BDD-A104 © 2011 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:37 UTC)

el a respectat structura (ordinea) tipăriturilor transilvănene, dar a folosit în locul textelor acestora pe cel încetățenit în cultul din bisericile din Țara Românească citat, probabil, din memorie." (*Bucoavna*, p. 87).

Copiile *Catehismului* coresian ilustrează, de asemenea, modul în care procedau copiştii: dacă textul reprodus în *Codicele Sturzan* este acelaşi cu cel din tipăritura coresiană, *Catehismul Marţian* dă o versiune cu totul diferită. Ion Gheție ne spune că persoana care a copiat această lucrare, „a adăugat la sfîrşitul textului *Tatăl nostru* şi *Crezul*, servindu-se de versiunile existente în *Molitvenicul* lui Coresi". (Gheție 1975, p. 161). Cu toate acestea, nu există nici o versiune coresiană care să conțină formula de adresare *Părintele nostru*. Cercetătorul observă inconsecvența copistului şi notează în alt loc că probabil acesta a avut o altă versiune la îndemînă, care începea astfel şi care lui îi era familiară, motiv pentru care a şi renunțat la inserarea ei în *Catehism*, punînd-o la final. Opinia lui Ion Gheție întăreşte ipoteza susținută de Eugen Coşeriu şi de Magdalena Georgescu: exista în secolele XVI-XVII o versiune de tip nordic, identificabilă în *Ocinaşul cu tîlc* publicat de Magdalena Georgescu (Georgescu 1978, 73-82), în versiunea Stroici şi în Catehismul Marțian, o versiune pe care scribii o ştiau şi o redau din memorie. Dincolo de variațiile datorate rostirii ei orale, rugăciunea începea prin cuvintele: „Părintele nostru ce eşti în ceriuri".

În concluzie, prezența singularului *cer* atestă legătura traducerii cu un original ebraic sau circulația orală a orației dominicale. În cazul versiunilor româneşti, dacă admitem traducerea singularului dintr-o limbă care avea această formă în rugăciune (şi ne gîndim aici la limbile cu care vechea cultură românească a avut contact), ar trebui să presupunem că *Tatăl nostru* românesc cu singularul *cer* a rezultat dintr-un original german, polonez sau, mai puțin probabil, slavon. Dar prezența lui *sățioasă* în rugăciunea *Tatăl nostru* este, potrivit profesorului Eugen Munteanu, un indiciu al descendenței slavone a rugăciunii (*Lex. bibl.*, p. 430), deci explicarea prin germană sau prin alte limbi slave nu pare a fi susținută faptic. Prezența singularului *cer* în rugăciunea domnească probează existența, în sec. XVI-XVII, a mai multor versiuni cu circulație orală, confirmînd că prima versiune păstrată în limba română nu a rezultat cu prilejul traducerii textului care o conține.

Bibliografie

As. = Josef Vajs, Josef Kurz (edit.), *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus*, tom. II, Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praga, 1955

Bucoavna = Bucoavna de la Bălgrad, 1699, ediție critică de Alin Mihai Gherman şi Iacob Mîrza, Episcopia Ortodoxă Română de Alba Iulia, 1999

Didahia = Învățătură a celor 12 apostoli, în *Scrierile părinților apostolici*, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere, note şi indici de Preot Dr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1995, p. 17-35

CL = *Liturghierul lui Coresi*, text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1969

BDD-A104 © 2011 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:37 UTC)

Clement Alexandrinul, *Str.* = Clement Alexandrinul, *Scrieri II: Stromatele*, PSB 5, traducere, cuvînt înainte, note şi indici de pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982

Coşeriu, *Lb. rom.* = Eugenio Coseriu, *Limba română în faţa Occidentului. De la Genebrardus la Hervás. Contribuţii la istoria cunoaşterii limbii române în Europa occidentală*, traducere de Andrei A. Avram, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994

Evh. Sin. = Jean Frček, *Euchologium Sinaiticum*, text slav cu sursele greceşti şi traducerea franceză, partea a doua, în *Patrologia Orientalis*, t. 24, fasc. 5, Paris, 1933; t. 25, fasc. 3, Paris, 1943

Georgescu 1978 = Magdalena Georgescu, *Consideraţii filologice asupra unui vechi text românesc*, în LR, XXVII, 1978, nr. 1, p. 73-82

Ioan Gură de Aur, *Omilii la Matei* = Sfîntul Ioan Gură de Aur, *Scrieri*, partea a treia (*Omilii la Matei*), în col. P.S.B., vol. 23, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere, introducere, indici şi note de pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1994

Jeremias = Joachim Jeremias, *Paroles de Jésus. Le Sermon sur la Montagne. Le Notre-Père*, traduction de Dom Marie Mailhé, Les Éditions du Cerf, Paris, 1967

Linţa, *Ms. sl.* = Conf. univ. dr. Elena Linţa, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, vol. 1: *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iaşi*, Tipografia Universităţii Bucureşti, 1980

Munteanu, *Lex. bibl.* = Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2008

Novaković = **Слово светаго Павла апостола ѡ исходѣ дѹшевнѣмь**, în Stojan Novaković, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Belgrad, Издање Државне Штампарије, 1877, p. 437-440

Origen, *Rug.* = Origen, *Scrieri alese*, partea a doua (*Exegeze la Noul Testament. Despre rugăciune. Filocalia*), în col. P.S.B., vol. 7, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Iustin, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere de pr. prof. T. Bodogae, pr. prof. Nicolae Neaga şi Zorica Laţcu, studiu introductiv şi note de pr. prof. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982

Slava veche = Pandele Olteanu (coord.), *Slava veche şi slavona românească*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1975

Tetraevanghel, sec. XVI, ms. B.C.U. Iaşi nr. 111

TOB = *La Traduction œcuménique de la Bible*, Les Editions du Cerf, Paris, 2004

BDD-A104 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:37 UTC)